

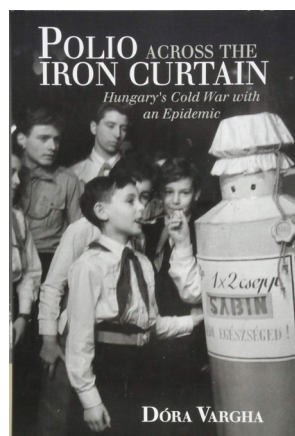
Amikor az atomfegyvereket oltásos fiolákra cserélték: járványos gyermekbénulás, tudásáramlás és biopolitika a hidegháború alatt¹

Dóra Vargha: *Polio Across the Iron Curtain: Hungary's Cold War with an Epidemic*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018. 254.

2020 kora tavaszán az a tapasztalat, amely a nyugat-ként emlegetett társadalmak jelentős része számára már leginkább a történelemtények lapjairól, esetleg a legidősebb generáció történeteiből volt ismert, realitássá vált: a koronavírus-járvány, valamint annak megfékezése miatt olyan intézkedések kerültek bevezetésre, amelyek bizonyos szempontokból már átalakították a korábbi társadalmi értékrendet és percepciókat, hosszútávú következményeiket pedig a szakemberek is csak megtippelni tudják. Bár a járványos megbetegedések nem koptak ki ezen országok mindennapjaiból, a jelenlegi járvány és kórokozójának ismeretlensége, gyors terjedése, az okozott megbetegedések változó tünetei és súlyossága a nemzetállamok kormányait gyors és hatékony biohatalmi fellépésre sarkallták. A meghozott, részben a recenzió írásának idején is érvényben lévő intézkedések amellet, hogy az egyénektől (ön)fegyelmet, valamint az egészségügyi szakemberekbe és politikai döntéshozókba vetett fokozott bizalmat igényelnek, a kialakult helyzet ideiglenességébe vetett hit mind a politikai, mind a társadalmi diskurzusokban kezdettől fogva uralkodó motívumként tűnik fel. A járvány mint az első és az utolsó esetek között eltelt, mulandó és időben jól körülhatárolható periódus definiálása azonban nemcsak a jelenlegi helyzetről való kommunikációt határozza meg, hanem a járványtörténeti szakirodalomban is domináns nézőpontnak bizonyult ezidáig. Vargha Dóra, az exeteri egyetem oktatójának 2018-ban megjelent első monográfiája, amely a *poliomyelitis*, azaz a járványos gyermekbénulás különböző magyarországi hullámain és a 20. század második felében ellene folytatott küzdelmet tárgyalja, többek között erre a felfogásra kínál alternatívát.

A meghozott, részben a recenzió írásának idején is érvényben lévő intézkedések amellet, hogy az egyénektől (ön)fegyelmet, valamint az egészségügyi szakemberekbe és politikai döntéshozókba vetett fokozott bizalmat igényelnek, a kialakult helyzet ideiglenességébe vetett hit mind a politikai, mind a társadalmi diskurzusokban kezdettől fogva uralkodó motívumként tűnik fel. A járvány mint az első és az utolsó esetek között eltelt, mulandó és időben jól körülhatárolható periódus definiálása azonban nemcsak a jelenlegi helyzetről való kommunikációt határozza meg, hanem a járványtörténeti szakirodalomban is domináns nézőpontnak bizonyult ezidáig. Vargha Dóra, az exeteri egyetem oktatójának 2018-ban megjelent első monográfiája, amely a *poliomyelitis*, azaz a járványos gyermekbénulás különböző magyarországi hullámain és a 20. század második felében ellene folytatott küzdelmet tárgyalja, többek között erre a felfogásra kínál alternatívát.

Vargha kötete azt az egyszerre morális, biopolitikai és a járványtörténet-írás általános nézőpontját kritizáló historiográfiai jelentőségű dilemmát veti fel, hogy

¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

tényleg akkor zárul-e le egy járvány története egy adott országban, amikor a tömeges megbetegedések véget érnek? Vajon helyesen járunk-e el egyáltalán, ha „nemzetállami keretek között”, jól körülhatárolható időintervallumot vizsgálva írunk járványtörténetet? A szerző a probléma körüljárásához a polio 1952 és 1963 közötti magyarországi fellángolásait tárgyalja tágabb nemzetközi kontextusban, a túlélők sorsát pedig végigköveti egészen a rendszerváltásig.

A betegség azért szolgálhat az elemzés számára megfelelő empirikus terepként, mert kiemelt társadalmi jelentőségét nem a magas esetszám vagy a gyakori halálozással fenyegető végkimenetel jelentette. Az ijedséget sokkal inkább az okozta, hogy egy olyan társadalmi csoport tagjaira jelentett maradandó testi károsodással járó veszélyt, amelynek egészsége az adott ország fényes jövőjét szimbolizálta, így pedig a korszak logikája szerint e csoport határozhatta meg hosszútávon a hidegháború mint globális ideológiai-társadalmi-gazdasági vetélkedés végkimenetelét. A polio tehát nem lehetett (nemzet)állami belügy. Éppen ezért Vargha azt a konkrét kérdést veti fel, hogy bő tíz évvel a hidegháború beállta után hogyan és milyen keretek között volt lehetséges egy „vasfüggőnyt nem ismerő” ellenség legyőzése érdekében széleskörű nemzetközi orvostudományi és humanitárius kooperációt szervezni? És vajon milyen társadalmi következményei lehettek ennek az együttműködésnek a vasfüggöny mellett közvetlenül fekvő, sajátos geopolitikai helyzettel bíró Magyarországon, ahol a népesség biológiai védelme ugyan jóléti-ideológiai kérdés volt, viszont ahol pontosan ebben az időszakban zajlottak olyan politikai változások, amelyek az ország bel- és külpolitikai helyzetét is alapjaiban határozták meg.

A kötet azonban amellet, hogy az említett kérdéseket megválaszolja, ennél jóval többet tesz. Egyrészt rávilágít a modern nyugati típusú orvosi tudás nem teljesen egyértelmű társadalmi státuszára az 1950-es évek Magyarországon, és az ezzel szemben támasztott néha csak szkeptikus, néha pedig igen ellenséges viszonyulásokra. Másrészt segít megérteni azt az első látásra ellentmondásosnak tűnő helyzetet is, hogy bizonyos esetekben azok az autoriter politikai-társadalmi rendszerek, amelyek gyakorló bi hatalomként számtalanszor éltek az uralmuk alá tartozó egyének fizikai sanyargatásával és megsemmisítésével (gondoljunk például a munkatáborok és népirtások gyakorlatára), máskor miért voltak képesek a demokratikus államokhoz hasonló kihívásokkal szembesülve állampolgáraik fizikai jó(l)létének – bizonyos szempontokból – hatékonyabb szolgálatára.

A kötet hat fejezetből áll, amelyek – tekintettel a járványok időbeli lefolyásának alapvető jelentőségére – kronologikus rendben sorakoznak. Az általános időbeli egymásutánosság helyett azonban a kötet koherenciáját az a három nagyobb, elemzési szemponttá emelt problémakör adja, amelyek ugyan változó hangsúlyokkal, de az érvelés egészen végighúzódnak, és amelyek kirajzolják az elemzés makro-, mezo- és mikroszintjét. Az egyik a polióval kapcsolatos tudás – legyen szó akár a már megfertőződtek ellátásáról vagy az oltóanyagfejlesztésről – globális megtermelésének és elosztásának problémája egy olyan világpolitikai kontextusban, amelyben az állampolgárok biológiai védelme, például egy esetleges atomtámadástól és általában a tudományos tudásprodukciónak a versengés alapját képezi. Vargha elemzése is érzékelteti azt, amit a 20. század második felének orvostörténetészei az utóbbi években egyre több empirikus terepen igyekeztek kimutatni,

azaz, hogy a tudományos tudás áramlása esetén a vasfüggöny „lazább szövésű anyagnak” bizonyult. A gyermekbénulás elleni, a kezdetben az USA-ban fejlesztett oltóanyagok közös (sőt, a Sabin-csepp esetén először és igen széles körben a Szovjetunióban való) tesztelése, valamint az 1960-as évek elejéig megrendezésre kerülő polio-konferenciák teremtette diskurzuslehetőség több frontra kiterjedő, sok szálon összefonódó együttműködésre engednek következtetni. Ez a kooperáció ráadásul nemcsak a két szuperhatalom kapcsolata volt, hanem a szatellit országok, így például Csehország vagy Magyarország is bevonódtak. Utóbbi esetében ez említésre méltó, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején konszolidálódó Kádár-rendszer 1962-ig, míg a magyar ügy az ENSZ-közgyűlések napirendjén volt, korlátozott általános külpolitikai mozgástérrel rendelkezett. Ugyanakkor a járvány elleni küzdelemben részt vevő országokban előkerülő diskurzusok vizsgálata a szerző számára a finom distinkciók érzékeltetését is lehetővé teszi: a Kelet-Nyugat ellentét nem kizárólag lebontandó toposzként jelenik meg az érvelésben, hanem jól érzékelhető az a dilemma, amit a közös eredmények ellenére is felmerülő egymásba vetett bizalom hidegháborús gondolkodásmódot tükröző ingatagsága okozott.

A vasfüggöny átértesztősége és a globális tudásáramlás bemutatása mellett a nemzeti szinteken felülemelkedő szemlélet a tudománytörténeti munkákra általában jellemző, korszerűnek tekintett tudományos tudás áramlását a nyugatról keletre feltételező megközelítésre is alternatívát kínál. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy az 1959-től Magyarországon bevezetett, nemzeti szintű Sabin-cseppel való immunizálás, a szervezett vakcinázások mikéntje, az újraoltások és a szövődmények felügyelete a későbbiekben például Kubában vagy Brazíliában is mintaként szolgáltak, és a WHO által a vírus teljes kiirtására irányuló globális stratégia számára is kiindulópontot jelentettek. Ebben a vonatkozásban ráadásul nemcsak Magyarország, amely elsőként foganatosította a nemzeti szintű oltási programot, hanem több kommunista ország is példaként tudott szolgálni.

Vargha vizsgálatának mezoszintjét a biohatalmi szándékok elemzése képezi, amelyeket zömében a magyarországi járványellenes harc és profilaxis vonatkozásában mutat be. Ezek a jelenségek a kötetben végighúzódnak komparatív szemlélet miatt a Szovjetunió és az Egyesült Államok esetében is részben lekövethetők, így láthatóvá válik, hogy bizonyos történelmi sajátosságok következtében – legyen az akár egy forradalmi helyzet, akár a demokratikus és autoriter/diktatorikus hatalmi berendezkedések társadalmi sajátosságaiból adódó körülmény – a járványkezelés során rendelkezésre álló hasonló eszköztár hogyan eredményezhet, legalább ideiglenesen, eltérő sikert a fertőzések megállításában. Magyarország esetében a komoly második világháborús károkat szenvedett egészségügy számára az 1956-os forradalom során hozott intézkedések és a szerveződő nemzetközi segítségnyújtás alapozta meg az évtized végének polio-küzdelmét. A Nagy Imre második miniszterelnöksége során felállított Heine-Medin Utókezelő Kórház és az adományként érkező vastüdők növelték a már megfertőződött túlélési esélyeit. Továbbá az 1957-re elkészülő Sabin-cseppek tesztelése is a Szovjetunió enyhébb (orvosi) etikai normái, az egyéni életék értékének demokratikus államokéhoz képest eltérő felfogása mellett tudott 1959-re 15 millió emberen kipróbált vakcinává válni. Ezt követően az új oltás engedélyeztetése a centralizáltabb (bio)hatalmi rendszer miatt

itt hamarabb következhetett be, míg utóbbi folyamat az USA-ban csak 1962-re zárult le. Ekkorra a keleti tömb országainak legfiatalabbjait már beoltották. Ugyan az élő kórokozós Sabin-csepp előtt alkalmazott, elölt vírust tartalmazó Salk-vakcina vitatott hatásossága és a kezdeti immunizálási kampányok rossz szervezettsége – ahogyan arra a szerző rámutat – a vasfüggönytől keletre fekvő államokban sem jelentenek teljes sikertörténetet, az azonban kétségtelen, hogy a hatásos oltóanyag és korábbi kampányok tanulsága után a szovjet blokk országai jóval hamarabb léptek fel eredményesen a járvány ellen.

Az állami gondoskodás szándéka és a népesség védelmére irányuló fokozott biopolitikai intervenció igénye, akármennyire is megvolt Magyarország esetében, a gyermekek testének felügyelete felvetette az egyén és a hatalom viszonya, valamint a paternalizmus mint az államszocializmusra jellemző alapvető társadalmi viszonyulás kérdését. Bár a modern államok népességmenedzsmentje már születésüktől kezdve okvetlenül szükségesnek tartja az állam belépését a gyerekek sorsának alakításába, ahhoz, hogy a járvány megfékezése hatékony lehessen, valójában a szülők meggyőzésére és az ő szerepük tisztázására volt szükség. A kötet bemutatja, hogy a járvány kezdeti szakaszában a sajtóban és egészségügyi szakpolitikusok narratíváiban a szülők és az állam közös harcaként jelentek meg a védekezés fegyelmezettséget követelő módjai (például a gyerekek az országban való mozgásának korlátozására, a nyári táborok és a szabadidős tevékenységek korlátozására irányuló igény, de még az első oltások beadatása is), még akkor is, ha paternalista motívumok már ekkor is megjelentek a diskurzusban. Ez a retorika ugyanakkor lehetővé tette azt is, hogy az 1957-es Salk-vakcinával való oltás sikertelenségének okaként a szülők jelenjenek meg. A polio végleges magyarországi megfékezéséből következő morális megdicsőülés végül a Szovjetunióé lett, amelynek közbenjárását az 1950-es évek végére uralkodóvá váló hatalmi diskurzus a siker okaként tette meg, azaz a magyar gyerekek, s így az ország jövőjének megmentőjeként, kiteljesítve ezzel a gyerekek–szülők–magyar kormány–Szovjetunió paternalizmusláncot. Logikusnak tűnő, bár nehezen megválaszolható kérdés, hogy e retorika háttérben milyen mértékben állhatott annak felnagyítása, hogy az első Sabin-cseppek a Szovjetunióból érkeztek, vagy esetleg az, hogy mindez a Szovjetunióba vetett társadalmi bizalom megerősítésének eszközeként szolgálhatott az 1956-os eseményeket követően.

Az elemzés mikroszintjét azon, az egyének mindennapjaiban felmerülő problémák tárgyalása jelenti, amelyek a hathatós nemzetközi együttműködés és állami intervenció ellenére is néha ellehetetlenítették, néha pedig csak megnehezítették a népesség védelmét. Ez az a szempont, amely a legtöbb, a 19–20. századi Magyarországgal foglalkozó orvostörténeti kutatásban az egészségüggyel kapcsolatos, gyakran erősen hiányos forrásadottságok miatt ritkán jelenhetett meg. A kötet elemzéséből kitűnik, hogy ugyan a járvány komolyan vétele és az állam által előírt rendelkezések betartása, valamint a biztosított oltások felvétele is gyakran alulmaradt a szakpolitikai elvárásokhoz képest, az 1959-ben minden korábbinál erősebben fellángoló poliojárvány pusztítása nem csak az államhatalmi akarattal szembemenő szülők döntéseinek volt betudható. Az első oltási kampányok adminisztrációs zűrzavara és a profilaxis során elsőként alkalmazott Salk-vakcina beadásának korai technikai bizonytalanságai szintén olyan körülményeknek

bizonyultak, amelyek a legveszélyeztetettebb korú népesség számára még nagyarányú immunizálás esetén sem biztosítottak minden kétséget kizáró védelmet.

A kötet azonban nem csak azáltal segít az egészségügyön keresztül megérteni a paternalista állam és társadalom sokszor ellentmondásos viszonyát, hogy a biot hatalmi szándékok és azok – hol a kivitelezési problémákon, hol az egyéni akaraton való – eltérülését bemutatja. A kötetben megfogalmazódó, időben és térben kitágított járványfelfogás a szerző számára lehetővé teszi a túlélők helyzetének a rendszerváltásig terjedő vizsgálatát, így olyan jelenségek is a kutatás fókuszába kerülhettek, amelyek a Kádár-kor társadalmára szélesebb körben jellemző egyéni érdekérvényesítési módok, az azok alapját képező hatalmi és társadalmi diszfunkciók új oldalát világítják meg. Ezek egyik első megnyilvánulása egyébként már 1957-ben feltűnt. Mivel a polio megfékezéséhez az ország saját készletei nem bizonyultak elegendőnek, a megelőzés elfogadott, mi több, ösztönzött módja volt a védőoltások megvásároltatása és hazaküldetése azokkal a külföldi rokonokkal, akik más hatalmi diskurzusokban mint az itthon maradó családtagok szocialista tudatára és így közvetetten az államra veszélyes tényezőként tűntek fel.

Az egyén társadalmi helyzete ráadásul az 1960-as évek elejétől a járványos gyermekbénulás túlélőinek helyzetét is alapvetően meghatározta. Mivel az új megbetegedések megszűntek, a gyermekbénulás a továbbiakban nem jelentett orvosi, társadalmi és politikai kihívást. A Heine-Medin kórház bezárt, és az aktív orvosi tudásból is egyre inkább kikerültek a polióval kapcsolatos ismeretek. A betegségen átesett és maradandó egészségkárosodást szerzett egyének életminősége pedig a szakszerű, szervezett állami gondoskodás hiányában saját és családjuk helyzetén múlt. Míg a jobb anyagi helyzetben lévők megszervezhették a különböző fokú rokantságot szerzett szeretteik szakszerű otthoni ápolását, addig a rosszabb finansziális körülmények között tengődők az egyre hányatottabbá váló állami ellátásban maradtak. Ennek a jelenségnek a bemutatása a végül osztársadalmi szinten sikeres járványkezelés ellenére is arra utal, hogy a szociálpolitikai célként kitűzött, a szakszerű ellátáshoz való, származástól független hozzáférés nem valósult meg a Kádár-kori Magyarországon. A járványos gyermekbénulás túlélői között a társadalmi különbségek olyan tényezőnek bizonyultak, amelyek az egyének biológiai létezésére erős befolyásoló tényezőként hatottak. Ez utóbbi probléma, bár a tárgyalt jelenség időbeli kiterjedéséhez képest arányos részt kap (a hatodik fejezet nagyjából felét), a későbbiekben viszont további kutatások terepévé válhat. Adódik egyrészt a kérdés, hogy ez a szociálpolitikai hiányosság mennyiben értelmeződött kizárólag a Kádár-kori Magyarország sajátosságaként, esetleg mennyiben szembesültek hasonló problémákkal a többi szocialista ország polio-túlélői? Vagy akár azt a kérdést is feltehetnénk, hogy a testi „hiányosságok” miatt nem teljesértékű munkaerőként megjelenő egyének társadalmi helyzetének és funkciójának definiálásában mutatkozott-e valamiféle közös szemlélet a 20. század munkaalapú társadalmában? A tárgyalt betegség túlélőinek esete ebből a szempontból azért is lehetne különösen érdekes, hiszen esetükben olyan fogyatékkal élőkről van szó, akik nem születésüktől fogva, hanem szerzett tulajdonság révén váltak ennek a csoportnak a részévé.

Vargha érvelése alátámasztásához változatos forrásbázisra támaszkodik: számos levéltári irat, nyomtatott munka és sajtóforrások, valamint a szekunder irodalom

mellett korábbi páciensekkel készített *oral history*-interjúkat is felhasznál. Utóbbi forrástípus bevonása egyrészt utat nyit a betegség és a gyógyulás szubjektív tapasztalatának bemutatására, így lehetővé téve a polio orvostörténeti kutatásokban áhított, ám a forrásadottságok miatt ritkán alkalmazható *patient's view* szemléletű elemzését (különösen a 2., 4. és 6. fejezetben). Másrészt ezek az interjúk adnak lehetőséget a kötet több fejezetében alkalmazott, az elemzés legizgalmasabb pontjait képező léptékváltások megtételére is, amelyek alapján az olvasó számára nyilvánvalóvá válik például, hogy azok a népesség biológiai védelmére hozott döntések, amelyek kis változtatással a későbbi sikeres járványvédelmet biztosítani tudták, az első oltási hullám alatt hogyan térültek el az egyének szintjén az adminisztrációs káosz miatt. Más esetben pedig a léptékváltás pontosan arra mutat rá, hogy az új csoportos megfertőzések lezárulta után a kommunista társadalmi vízióba már nem integrálható, és így az államszocialista Magyarország biopolitikájából kimaradó polio-túlélőkről való gondoskodás miként válik a magára maradt, különböző súlyosságú fogyatékkal élő egyének családjának, közvetlen környezetének feladatává.

A kötet amellet, hogy a jelenlegi járványhelyzetben témáját tekintve nem is lehetne aktuálisabb, problémafelvetése, valamint tudomány- és társadalomtörténeti szempontból is kiemelkedő elemzése miatt mind a következő évek nemzetközi orvostörténet-írásának, mind pedig a magyar államszocializmushoz kapcsolódó vizsgálatok alapművévé kellene, hogy váljon.

Lászlófi Viola